

BAŞLANGICINDAN GÜNÜMÜZE KADAR İSLAM COĞRAFYASINDA HAFIZLIK TEDRİSATI

Hatice ŞAHİN*

Özet

Kur'an-ı Kerim, nazil olduğu dönemden bu yana tarih boyunca hem kitabet hem de hıfz yoluyla muhafaza edilmiştir. Kur'an-ı Kerim'in "Kur'an" ismi onun sözlü olarak, "Kitap" ismi de yazılı olarak korunmasını ifade etmektedir. Kutsal kitabımız günümüzde Mushaf olarak elimizde bulunmaktadır. Ancak o, bu güne kadar tarihin büyük bir bölümünde sözlü geleneğe dayalı olarak hıfz yoluyla korunmuş ve nesilden nesile aktarılmıştır.

Kur'an-ı Kerim'in ezberlenmesi, başlangıçta, temel amaç olarak kendisinin korunmasına yönelik olsa bile, hıfzın ibadet boyutunun duruma olumlu etkisi önemsenecek degecek kadar yüksektir. Nitekim günümüzde hala Kur'an hafızlığının artarak devam etmesinin başka bir yolla açıklanması mümkün görünmemektedir. Bu çalışmada tarihin her döneminde, İslam coğrafyasında ilgiye şayan olan Kur'an hıfzının tarihi süreci ve günümüzdeki uygulama biçimlerinden Endonezya örneği ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hafızlık, Kur'an, Gelenek.

Education of Holy Qur'an Memorization in Islamic Countries From the Beginning Until Present

Abstract

Throughout history, The Holy Qur'an has been protected both by memorization and literary composition from the very beginning of its revelation until now. The name "Qur'an" of The Holy Qur'an refers to its verbal protection, whereas the name "Kitap" (The Book) refers to its literal protection. We have our Holy Book as Mushaf (specific name for the full written text of Qur'an) now, however for the most part of the history, it had been protected by memorization depending on oral tradition and transferred from generation to generation.

In the beginning, the main purpose of memorization of The Holy Qur'an was the protection of itself, yet the positive effect of worshipping aspect of memorization is high enough to be considered important. As a matter of fact, it does not seem

* Samsun İl Müftülüğü, haticesaahin@gmail.com

to be possible to explain the continuous increase of Qur'an memorization otherwise. In this study, historical course of Qur'an Memorization which is of remarkable interest in every period of time in Islamic territories and today's application methods for Indonesia case will be examined.

Key Words: Memorization, Qur'an, Tradition

Giriş

Kur'ân-ı Kerîm, ilahî koruma altında olması¹ nedeniyle diğer semâvî kitaplardan ayrı bir özelliğe sahiptir. Kur'ân-ı Kerîm'in korunması ve günümüze kadar muhafazasında ana etkenlerden birisi ve belki en önemlisi onun hıfzedilmesidir.

Bu makalede, ilk olarak Kur'ân hıfzının başlangıcından itibaren nasıl bir seyir izlediği ele alınacaktır. Kur'ân-ı Kerîm'in ezberlenmesi, önemine binaen pratik hayatta asr-ı saadet dönemi başta olmak üzere her dönemde güncelliğini korumuştur. Ancak ilgili konu yazılı literatürde aynı değeri görmemektedir. Hafızlık eğitimi tarihi, gelenekte müstakil bir esere konu olmaktan ziyade "ulumu'l-Kur'ân", "hadis", "tarih", "tabakat" ve "kıraat" alanında kaleme alınmış eserlerde dağınık bir muhtevayla yer almaktadır. Dolayısıyla hafızlık tarihinin, metodolojik manada klasik kaynaklarda yeterli düzeyde yerini alamaması, burada sunulacak verilerin de sınırlarını belirlemektedir.

Pratik alanda ise ilk inen ayetlerin ezberlenmesiyle başlayan hıfz süreci, İslam geleneğinde şu veya bu şekilde varlığını sürdürmüş ve günümüze kadar ulaşmıştır. Makalenin ikinci kısmında çağımızda Kur'ân hıfzının uygulanma biçimlerinden Endonezya örneği ele alınmıştır. Endonezya'da hafızlığın yaygınlığı, metodu, kurumsallaşması, örgün ya da yaygın eğitimde yer alması işlenen konular arasındadır.

Hıfz Geleneğinin Oluşum ve Şekillenme Süreci

a. Hafızlığın Başlangıcı

Kur'ân-ı Kerîm, nazil olmaya başladığı andan itibaren ayetlerin ezberlenme süreci de başlamıştır. Buhârî'nin (256 /870) Hz. Aişe kanalıyla rivayet ettiği, Allah'ın elçisinin ilk vahiy alma ve bu esnada gelişen olaylara dair hadis,² Kur'ân-ı Kerîm ayetlerinin ezber-

¹ Hicr, 15/ 9.

² Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed. b. İsmail b. İbrahim el-Cufî (256/ 870), *el-Cami'u's-Sahih*, I-IX, Tah. Kasım eş-Şemmâ'î er-Rifâ'î, Dâru'l-Erkâm, Beyrut ts., "Bed'u'l-Vahy", 3.

lenmeye başlandığı ilk an olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla Kur'ân hıfzı da buradan başlatılmaktadır. Oysa Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Kur'ân'ı Cebrail'den alma ve onu ezberleme süreci sıradan insanların hafızlığı ile bir tutulamaz. Çünkü asıl görevi tebliğ olan Nebi (a.s.)'nin Kur'ân ayetlerini ezberlemesi özel çaba gerektirmekteydi. Bilakis bu özel gayretinden ötürü ilahî uyarıya maruz kalmıştır:

“Vahyi tam alma telaşı yüzünden dilini kımlıdatma. Onu zihninde toplayıp okumanı sağlama işi bize aittir. O halde onu okuduğumuz zaman sen onun okuyuşunu takip et. Sonra onu açıklamak da elbette yine bize aittir.”³ Ayet Hz. Peygamber (s.a.v.)'i Cebrail ile okumaya değil, onu takip etmeye yönlendirmektedir.⁴ Ayrıca “Sana vahyedilene henüz tamamlamadan Kur'ân'ı acele ile okumaya kalkma; “Rabbim ilmimi artır.” de.”⁵ buyurularak Hz. Peygamber (s.a.v.), ısrarla acele etmemeye davet edilmektedir.⁶ İlaveten “(Ey Muhammed!) Sana (Kur'ân'ı) okutacağız ve sen hiç unutmayacaksın” ayetiyle vahyin ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'in onu unutmamasının ilahî garanti altında olduğu vurgulanmaktadır.⁷

³ Kıyâme, 75/ 16- 19.

⁴ Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddin Mahmud b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistanî (606/ 1210), *Mefatihü'l-Gayb*, I-XXIII, Çev. Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, Sadık Doğru, Akçağ Yayınları, Ankara ts., XXII, 299- 300.

⁵ Tâhâ, 20/ 114.

⁶ Râzî, XVI, 56- 57.

⁷ Tefsir çeşitlerine (rivayet, dirayet- fikhî, tasavvufî, mezhebî, vb.-) göre ilgili ayetler hakkında aynı konuya işaret eden geniş bilgi ve yorum için bkz. Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/ 926), *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, I-XXX, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1420/ 1999, XXIX, 232; el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî (333/ 944), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm: Te'vîlatü Ehli's-Sünneh*, I-V, Tah., Fâtîmetü Yûsuf el Haymî, Müessesetü'l-Risâle, Beyrût 1425/ 2004, V, 338; Kuşeyrî, Ebû'l-Kâsım Zeynü'lislâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdîmelik (465/ 1072), *Letâifü'l-İşârât*, I-III, Tah. Abdülatîf Hasen Abdurrahman, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 1420/ 2000, III, 369- 370; Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer el-Havarizmî (538/ 1143), *el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğivâmizi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vucûhi't-Te'vîl*, I-IV, Tah. Muhammed Abdüsselâm, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 1424/ 2003, IV, 648- 649; Râzî, XXII, 296- 298; Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh (671/ 1273), *el-Cami' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, I-XX, Tah. Sâlim Mustafâ el-Bedrî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 1424/ 2004, XIX, 69; Beydâvî, Nâsirüddîn Ebû Sa'îd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed (685/ 1286), *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, I-II, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 1424/ 2003, II, 548; Nesefî, Ebû'l-Berekât Hafizüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd (710/ 1310), *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiki't-Te'vîl*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 1421/ 2001, II, 753; el-Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf Ebû Hayan (745/ 1344), *Tefsîru'l-Bahru'l-Muhîd*, I-IX, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 1422/ 2001, VIII, 378; Bursevî, İsmâîl Hakkı (1137/ 1725), *Ruhu'l-Beyân*, I-X, Cümle Yayınları, İstanbul ts., X, 347- 348; Âlûsî, Ebû's-Senâ Şihabüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-

Hafızların seyyidi olarak değerlendirilen⁸ Hz. Peygamber (s.a.v), elbette Kur'ân Kerîm'i ezbere bilmekteydi. Ancak onun hıfzı vehbî olarak değerlendirilmeli ve bilinen manasıyla hafızlık müessesesi, kendisinden başlatılmamalıdır. Çünkü onun asıl amacı Kur'ân'ı hayata geçirmek, tebliğ etmek ve bu konuda örneklik sergilemekti.

Hz. Peygamber (s.a.v.)'in, bilinen manasıyla hıfzın başlaması ve yaygınlaşmasına öncü olması sahabiye Kur'ân Kerîm'in ezberlenmesine teşvik etmesi noktasındadır. Bilhassa namazlarda okunması için ayetlerin hıfzedilmesini istemiştir. Bu bağlamda sahabi de Kur'ân'ı ezberlemeye son derece önem vermektedir.⁹ Sahabi ayetleri ezberleyerek namazlarda okumakta¹⁰ ve insanlarla karşılaştıklarında onlara bildiklerini aktarmaktaydılar. Bu özel gayret çerçevesinde mescitlerde Kur'ân okuyan sahabilerin okuma sesleri mescidin dışına kadar taşıdığı için Hz. Peygamber (s.a.v.) hem insanların hem de Kur'ân okuyan sahabilerin birbirlerinden rahatsız olmamaları için onlardan seslerini alçaltmalarını istemekteydi.¹¹ Sahabinin Kur'ân ayetlerini hıfzetme çabası, yöntem, amaç ve elde edilecek sonuç açısından bugünkü hafızlıkla aynı değerlere sahip olmasa da kesbî manada ele alınabileceği için hafızlığın başlangıcı sayılabilir.

Kur'ân hıfzı, başlangıçta sosyal bir olgu olarak Kur'ân-ı Kerîm'in muhafazasında doğal bir süreç olarak kendini ortaya koymaktadır. Çünkü Kur'ân-ı Kerîm'in nazil olduğu toplumun genel özelliği ümmilikti¹² ve o dönemde yazı malzemesi de oldukça kısıtlıydı.¹³ Ayırı-

Hüseyinî (1270/ 1854), *Ruhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'îl-Mesânî*, I-XVI, Tah. Ali Abdülbarî Atiye, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 1422/ 2001, XV, 158; Tabâtabâî, Seyyid Muhammed Hüseyin (1401/ 1981), *el-Mizan fî Tefsîri'l-Kur'ân*, I-XXII, Müessesetü'l-A'lemî, Beyrût 1417/ 1997, XX, 120; Sâbûnî, Muhammed Ali, *Safvetü't-Tefâsîr*, I-III, Dâru'Fikr, Beyrût 1421/ 2001, III, 461.

⁸ Zurkanî, Muhammed Abdul Azim (1368/ 1948), *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, I-II, Dâru'l-Mağrife, Beyrut 1999, I, 218.

⁹ el-Kevserî, Muhammed Zâhid b. el-Hasan b. Ali Zâhid (1371/ 1952), *Makalatü'l-Kevserî*, Matbaatü'l-Envâr, Kâhire 1372, s. 18.

¹⁰ Zurkânî, I, 218- 219; Hamidullah, Muhammed, *Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, Ter. Salih Tuğ, İFAV Yayınları, İstanbul 2000, s. 45.

¹¹ Zurkânî, I, 218- 219 vd.

¹² Demirci, Mustafa, *Kur'ân Tarihi*, MÜİFV Yayınları, İstanbul 1997, s. 107.

¹³ Bkz. Yıldız, İlhan, "Hz. Peygamber'in Mekke Dönemi Yaygın Eğitim Çalışmaları", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1998/ 2, s. 322.

ca sözlü kültürün hakim olduğu bir toplumda¹⁴ hıfzın önceliği normal bir uygulama kabul edilebilmektedir.

Kur’ân-ı Kerîm’in birinci planda ezber ile korunması gerektiği düşüncesi ayetler bağlamında da ele alınmaktadır. Bunun bir delili olarak ilk inen ayetler gösterilmektedir: “Yaratan Rabbinin adıyla oku! O, İnsanı alaktan yarattı. Oku! İnsan bilmediğini öğreten, kalemle (yazmayı) öğreten Rabbin, en büyük kerem sahibidir.¹⁵ Burada, oku emrinin daha önce gelmesi, Kur’ân’ı korumada sözlü kültürün (ezberin) daha evvel ve daha evla olduğu şeklinde yorumlanabilmektedir. Ayrıca göz ardı edilemeyecek diğer bir husus da oku emrinin iki kez geçmesidir. Okumanın (ve ezberlemenin) önemine binaen olmasına ilaveten birinci oku emrinin Hz. Peygamber(s.a.v)’e, ikincinin de O’nun insanlara öğretmesine delalet ettiği de düşünülebilmektedir. Yani birinci emirde “Sen Cebrail’den oku ve öğren.”, ikinci emirde “Öğrendiğin gibi oku ve öğret.” kastedilmiş olabilir.¹⁶ Öte yandan ilgili ayetlerde beşeri ilimlerin öğrenilmesi ve muhafazası için kaleme vurgu yapılması ile aslında ilahi vahyin de kaleme alınması zımnen emredilmiş olabilir.¹⁷ Böylece Kur’ân hem ilk emir olan okuma (ve ezberleme) ile hem de yazı ile koruma altına alınmıştır.

Kur’ân-ı Kerîm’i Allah Teâla’nın koruma vaadi ayette¹⁸ vurgulanmakta olup; “Kur’ân” ismiyle, sözlü (ezber), “Kitap” ismiyle de yazılı olarak muhafaza edileceğine ve dolayısıyla her iki şekilde de koruma altında olacağına dikkat çekilmektedir.¹⁹ İbnü’l-Cezerî’nin (833/ 1429) Müslim’den (261/ 875) bir rivayetle²⁰ desteklediği kanaatine göre, Kur’ân’ın naklinde yazıya değil, hafızaya güvenmek

¹⁴ Watt, Montgomery W., *Kur’ân’a Giriş*, Çev. Süleyman Kalkan, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2000, s. 45; Hamidullah, *İslama Giriş*, Çev. Cemal Aydın, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1996, s. 24.

¹⁵ Alak, 96/ 1-5.

¹⁶ Râzî, XXIII, 258.

¹⁷ Hamidullah, *Kur’ân-ı Kerim Tarihi*, s. 41; ayrıca bkz. İbn Kesîr, Ebû’l-Fidâ İmâmüddîn İsmail b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav’ el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dîmeşkî eş-Şafîi (774/ 1373), *Tefsiru’l-Kur’âni’l-Azim*, I-XVI, Çev. Bekir Karlığa, Bedrettin Çetiner, Çağrı Yayınları, İstanbul ts., XV, 8523; Elmalılı, Mehmed Hamdi Yazır (1294/ 1942), *Hak Dini Kur’ân Dili*, I-IX, Çelik-Şura Yay., İstanbul ts., VIII, 551.

¹⁸ Hicr, 15/ 9.

¹⁹ Draz, M. Abdullah, *En Mühim Mesaj Kur’ân*, Ter. Suat Yıldırım, Akçağ Yayınları, Ankara, 1985, s. 4- 5; ayrıca bkz. Albayrak, Halis, *Tefsir Usulü*, Şule Yayınları, İstanbul 1998, s. 25.

²⁰ Müslim, Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccac el-Kuşeyrî en-Nîsâbüri (261/ 875), *Sahih-u Müslim*, I-V, Tah. Muhammed Fuad Abdulbâkî, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 1413/ 1992, “Cennet”, 63.

Allah'ın bu ümmete bahşettiği en büyük özelliştir.²¹ Buna göre Kur'ân'ın naklinde hıfz ana unsurdur.

Hız. Peygamber (s.a.v.) sahabiye Kur'ân'la meşgul olmaya sözlü olarak da teşvik etmiştir. Kendisinin, Kur'ân'ı öğrenen, öğretenlerin, yaşayan ve başkalarına ulaştırılanların alacakları mükafatları içeren hadisleri²² bu konuda harekete geçirici unsur işlevi görmüşlerdir.

Hız. Peygamber (s.a.v.) döneminde Kur'ân'ın hıfzedilmesinde metot olarak tedricilik söz konusuydu ve ezber yapmada “*tedâriis*” yolunu benimsedikleri görülmektedir. Bu metoda göre bir sahabi on ayeti okumakta, diğerleri dinlemekte, bu aşamadan sonra bir başkası on ayet okumakta... böylece ayetler karşılıklı okunmuş olmaktadır.²³ Hız. Peygamber (s.a.v.)'in de ayetleri sahabiye onar onar öğrettiği gözlenmektedir ve birinci on ayet bitmeden diğer on ayete geçmediği rivayet edilmektedir.²⁴

Sahabi Kur'ân'ı ezberlerken bir yandan da hayata geçirmeyi ihmal etmemekteydi. Çünkü asıl amaç “Kur'ân'ı kalpleriniz onunla birlikte olduğunda okuyunuz. Kalpleriniz Kur'ân'dan ayrılınca okumayı bırakınız.”²⁵ hadisini gerçekleştirmektir. Bu çerçevede Abdullah b. Mes'ud'un (32/ 652- 53): “Bize Kur'ân'ın lafzını ezberlemek zor, onunla amel etmek ise kolay gelirdi; bizden sonrakilere ise Kur'ân'ı ezberlemek kolay, onunla amel etmek zor gelmektedir.”²⁶ sözü ve sahabiden Enes'in (93/ 711- 12) “Bizden birisi Bakara ve

²¹ Bkz. İbnü'l-Cezerî, Şemsüddîn Ebî'l-Hayr Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî ed-Dimeşkî eş- Şafîî (833/ 1429), *en-Neşr fi'l-Kıraati'l-Aşr*, Tah. Ali Muhammed Dabba', Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût, ts., I, 6 vd.

²² Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybanî el-Mervezî (241/ 855), *Müsned*, I-X, Alemü'l-Kütüb, Beyrut 1419/ 1998, I, 223; VI, 110; IV, 270; Dârimî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdirrahmân b. el-Fazl (255/ 869), *es-Sünen*, I-II, Dâru İhyâi's-Sünneti'n-Nebeviyye, yy. ts., “Fezâilü'l-Kur'ân”, 1; “Fezâilü'l-Kur'ân”, 11; “Büyu”, 1; Buhârî, “Fezâilü'l-Kur'ân”, 21; “Fezâilü'l-Kur'ân”, 20, “Tevhid”, 45; “Tefsîr”, 263; “İmân”, 37; “Tefsîr”, 80; “Fedâilü'l-Kur'ân”, 20; Müslim, “Müsâfirîn”, 240- 242; “Müsâfirîn”, 266; “Müsâkât”, 20; İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvîni (273/ 887), *es-Sünen*, I_II, İsâ el-Bâbî el-Halebî, Mısır 1972, “Mukaddime”, 16; “Fiten”, 14; Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (275/ 889), *es-Sünen*, I-IV, Dâru İhyâi's-Sünneti'n-Nebeviyye, yy. ts., “Edeb”, 20; “Salât”, 343; Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (279/ 892), *el-Camiu's-Sahih*, I-V, el-Mektebetü'l-İslamiyye, yy. ts., “Sevâbü'l-Kur'ân” 15; “Birr”, 24; “Kıraat”, 3; “Sevâbü'l-Kur'ân”, 18; “Fezâilü'l-Kur'ân”, 13.

²³ Kettânî, II, 221- 222.

²⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, I- XXIII, Tah. Şuayb el-Arnaut, Hüseyin Erat, Muessestü'r-Risâle, Beyrût 1405/ 1985, I, 350; Heysemî, I, 165.

²⁵ Müslim, “İlim”, 4.

²⁶ Kurtubî, I, 39.

Al-i İmrân Sureleri'ni ezberlediklerinde o kişi gözümüzde çok büyük ve aramızdaki değeri oldukça artardı."²⁷ ifadesi; Hz. Ömer'in (23/ 644) Bakara Suresi'ni on iki yılda öğrenmesi (anlaması ve uygulamaya geçirmesi) ve tamamlayınca da bir deve kurban etmesi²⁸ ve yine oğlu İbn Ömer'in (73/ 692) Bakara Suresi'ni öğrenme süresinin kaynaklarda dört ya da sekiz yıl olarak belirtilmesi²⁹ hususları, bahsi geçen konu için delil kabul edilebilir.

b. Hafızlık Kurumunun Müesseseleşme Seyri

Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatından sonra Kur'ân hıfzına olan ilgi giderek artmıştır. Hatta Hz. Peygamber (s.a.v.) hayatta iken hıfzını tamamlamayan sahabilerin bir kısmının onun vefatından sonra Kur'ân'ın tamamını ezberledikleri rivayet edilmektedir.³⁰

Vahyin nazil olma süreci Hz. Peygamber (s.a.v.) yaşadığı süreçte devam ettiği için kendisinin sağlığında Kur'ân metinlerinin bir araya getirilmesinden bahsedilemez.³¹ İslam toplumundaki olumsuz olaylardan ötürü Kur'ân'ın kaybolması endişesiyle bir araya getirilmesi çabaları³² Hz. Ömer'in (23/ 644) teklifiyle başlamıştır. Başlangıçta konuya olumsuz yaklaşan halife Hz. Ebû Bekir (13/ 634), Hz. Ömer'in bunun hayırlı bir iş olduğunu belirtmesi üzerine ikna olmuş ve aralarındaki istişare sonucu bu işi, Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında vahiy katipliği yapmış genç sahabilerden Zeyd b. Sabit'in (45/ 665) başkanlığındaki bir komisyonun yapmasını uygun görmüşlerdir.³³ Her ne kadar Kur'ân Mushaf haline getirilmişse de henüz çoğaltılması yapılmamıştır. Ayrıca çoğaltılmış olsa bile o günün koşullarında herkesin elinde bir Mushaf'ın olmasının imkansızlığı ortadadır. Dolayısıyla Kur'ân'ın nesillere aktarımında hıfz hala ana unsur olarak görülmektedir.

İslam'ın yayılmasına paralel olarak Kur'ân eğitimi ve hıfzında da ilerlemeler olmuştur. Ebû Musa el-Eş'arî (42/ 662- 63), Basra

²⁷ Zerkeşî, I, 256.

²⁸ Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensur fi't-Tefsiri'l-Me'sur*, I-VIII, Dârü'l-Fikr, Beyrût 1983, I, 54.

²⁹ Kurtubî, I, 40.

³⁰ Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (849/ 1445), *el-İtkân fi Ulumi'l-Kur'ân*, I-II, Tah. Mustafa Dib el-Buga, Dâru İbn Kesîr, Beyrût, 1427/ 2006, I, 226.

³¹ Suyûtî, *el-İtkân*, I, 76; ayrıca bkz. Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdillâh (794/ 1392), *el-Burhân fi Ulumi'l-Kur'ân*, Tah. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, Kâhire, 1376/ 1957, I, 237.

³² Kur'ân'ın cem'iyle Mushaf adı verilmesi ile ilgili geniş bilgi için bkz. Maşalı, Mehmet Emin, "Mushaf", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 242 vd.

³³ Bkz. Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 3.

valisi iken bulunduğu bölgede pek çok kişinin Kur'ân'ı ezberlediğini halife Hz. Ömer'e (23/ 644) bildirmiş ve kendisinden onlara maaş bağlamasını istemiştir. Hz. Ömer ise Kur'ân'ı ezberleyenlerin onun hükümlerini ihmal edeceklerinden kaygılandığını ifade ederek onları kendi hallerine bırakmasını tavsiye etmiştir.³⁴ Bunun yanında Hz. Ömer'in ganimetleri dağıtırken Kur'ân'dan ezbere bildikleri miktara göre taksim etmeyi emrettiği de aktarılmaktadır.³⁵ Hafızların çokluğunu gösteren başka bir rivayette de Ebû Musa el-Eş'arî Basra'nın hafızlarını onlara nasihat etmek üzere çağırıldığında sayılarının 300'e ulaştığı haber verilmektedir.³⁶

Bu dönemde Kur'ân hıfzının metodu konusunda "tesmi" (dinleme), "telakki" (talkin) yöntemleri kullanılmıştır. Telakki, ezberlenecek ayeti önce hocanın okuması arkasından öğrencilerin tekrar etmesi ve ezberleme işlemi tamamlanıncaya kadar bu şekilde devam edilmesidir. Kur'ân'ı Hz. Peygamber (s.a.v.) hayatta iken ezberleyen sahabilerden Ebû'd-Derda'(33/ 654), Şam'da mescitlerde ve Ümeyye camiinde bu yöntemlerle Kur'ân eğitimi vermekte ve hafız yetiştirmekteydi. Ebû'd-Derda'nın mescitte Kur'ân eğitimi verirken eğitim verilecek öğrencileri onar kişilik gruplara ayırdığı ve her gurubun başına bir okutman (kaynaklarda "arif" olarak geçmektedir) koyduğu belirtilmektedir. Bu sırada kendisi de mihrapta durmakta ve onları takip etmekteydi. Gruplardan birisi yanıldığında onu öncelikle grup başkanı düzeltir o da yanıldığında Ebû'd-Derda' nihai düzeltmeyi yapardı. Başka bir rivayette Müslim bin Mişkem şöyle der: "Ebû'd-Derda' bana dedi ki: "Yanımda Kur'ân okuyanları say." Ben de saydım, 1600 küsur kişi vardı ve her on kişilik grupların başında bir uzman vardı. Ebû'd-Derda' ayakta durarak onların çevresinde dolaşır. Onlardan biri hıfzını sağlamlaştırınca Ebû'd-Derda'ya yönelirdi."³⁷

İlk dört asırda yüksek seviyedeki Kur'ân eğitimleri camilerde verilmekteydi. Camilerde ibadette huzura engel olacağı endişesi ile küçük çocukların Kur'ân eğitimi "küttâb" adı verilen mekteplerde yapılmaktaydı.³⁸ Buhârî'nin bir rivayetinden³⁹ anlaşılacağı üzere Hz.

³⁴ Kettanî, Muhammed Abdülhay b. Abdülkebir b. Muhammed (1382/ 1962), *Nizamü'l-Hükümeti'n Nebeviyye (et-Terâtibü'l-İdâriyye)*, I-IV, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût, ts, III, 95.

³⁵ Kettanî, II, 292.

³⁶ Müslim, "Zekât", 119.

³⁷ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, I, 23 vd.

³⁸ Bozkurt, Nebi, "Dârülkurra", *DİA*, İstanbul, 1993, VIII, 543.

³⁹ Buhârî, "Diyet", 27.

Peygamber (s.a.v.) döneminde var olan ve Osmanlı'daki sıbyan mekteplerini andıran bu müesseselerde Kur'ân dersi dışında farklı dersler de işlenmekteydi. Bu mekteplerden Kur'ân dersi ağırlıklı olanlarına sonraları “Kur'ân küttâbları” denilmekteydi. Emevi halifesi Muaviye döneminde bu okulların Dimaşk'taki varlığı söz konusu okulların daha erken dönemlerde yaygınlaştığını göstermektedir.⁴⁰

Küttâblarda müfredat Kur'ân üzerine şekillenmekteydi. Öncelikle Kur'ân'ın ilk suresi olan Fatıha Suresi ezberlenmekte ve akabinde 114. sure olan Nas Suresi hıfz edilmekteydi. Sonrasında Kur'ân'ın en uzun suresi olan Bakara Suresi'ne kadar surelerin ezberlenmesi sondan başa doğru devam etmekteydi.⁴¹

Kur'ân ayetlerinin ezberlenmesinde “arz” ve telakki metodları esas alınmıştır.⁴² Telakki metodunda birinci aşama olarak hocanın ilgili pasajı okuması ve öğrencilerin dinlemesi yer alırken, arz yönteminde öğrencinin ezberlediği bölümü tashih için hocaya sunması yer almaktadır. Kur'ân'dan bir günde ne kadar ezberleneceği ise hocaların inisiyatifinde olan bir durumdur. Bazıları günde birkaç ayeti yeterli görürken bazıları birkaç sayfa okutabilmekteydi.⁴³

Yüksek Kur'ân öğrenimi için camiler dışında eğitim veren ilk müstakim eğitim kurumları “darülkurra”lardır. Hicri IV. yüzyılın sonlarında ya da V. yüzyılın başlarında kurucusu ve hocalarına atfen Rişâiyye Darülkur'ân'ı adıyla ilk darülkurra inşa edilmiştir. Daha sonra hicri VIII. ve IX. yüzyıllarda Cezeriye, Haydariye, Dellâmiye, Sencâriye, Sâbûniye ve Vecîhiye adında darülkur'ânlar kurulmuştur.⁴⁴

Osmanlıda Kur'ân ihtisas medreselerine genellikle darülkurra⁴⁵ ismi verilmiştir. Bu güne ulaşmaları mümkün olmasa bile Osmanlı topraklarının her bölgesinde çok sayıda darülkurra bulunmaktaydı. Rumeli beylerbeyi Cafer Paşa'nın yaptırdığı Kütahya Darülkurrası, Mimar Sinan'ın yaptığı İstanbul Süleymaniye, Hüsrev Kethüda, Sokullu Mehmet Paşa, Atik Valide darülkurraları ve Davut Ağa'nın

⁴⁰ Bozkurt, “Dârülkurra”, VIII, 543- 544.

⁴¹ Jacob M., Landau, “Küttâb”, *DİA*, Ankara 2003, XXVII, 3- 4.

⁴² M. Mahfuz, Söylemez, “İslam'ın Erken Dönemlerinde Eğitim- Öğretim Faaliyetleri”, *Dini Araştırmalar Y.*, 2002, S. 13, s. 67.

⁴³ Söylemez, a.g.e., s. 67.

⁴⁴ Bozkurt, “Darülkurra”, VIII, 544.

⁴⁵ Özcan, Tahsin, “Osmanlılar”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 539.

yaptığı Edirne Selimiye darülkurrası zamanımıza kadar ayakta kalabilenlerdir. Darülhuffazlar ya da darülkurralarda ders veren hocalara “Şeyhu’l-Kurrâ”⁴⁶, Şeyhu’l-Kırââ”, yerine getirdikleri görevlerine de “Meşîhâtü’l-Kırââ” denilmekteydi.⁴⁷

Osmanlı devrinde ilk darülkurranın Orhan Gazi tarafından İznik’in fethinden sonra Süleyman Paşa Medresesi ile birlikte ve onun yanına yapıldığı rivayet edilmektedir.⁴⁸ Bunun yanında ilk darülkurranın Yıldırım Beyazıt tarafından Ulu Caminin yanına tesis edilen müessesenin olduğunu belirtenler de vardır.⁴⁹

Darülkurraların sayısı ve içeriği ile ilgili çok değerli bilgiler Evliya Çelebi (1093/ 1682) tarafından verilmektedir. Kaydedilen bilgilere göre sadece Amasya’da dokuz adet darülkurra bulunmakta ve bunlardan biri olan Sultan Beyazıt Darülkurrası’nda 300’den fazla hafız bulunmaktadır. Burada aynı zamanda kıraat-ı seb’a ve kıraat-ı ‘aşere okutulmaktadır.⁵⁰

Evliya Çelebi ayrıca Merzifon⁵¹, Bitlis⁵², Manisa⁵³, Tire şehri⁵⁴ Gelibolu⁵⁵, Tekirdağ⁵⁶, Edirne’de ve pek çok merkezde bulunan darülkurraların sayısı ve niteliği hakkında bilgi vermektedir.⁵⁷ İlave-

⁴⁶ Yıldırım, Selahattin, *Kur’ân Eğitimi Açısından Şehzade Selim’in Tire’deki Vakfıyesi*, Dürulhadis Yayınları, İstanbul 2004, s. 76.

⁴⁷ Bozkurt, “Darülkurra”, VIII, 543.

⁴⁸ Çelebi, Evliya (1093/ 1682), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu- Dizini), Hazırlayanlar, Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, I- X, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul ts., I, 140; ayrıca bkz. Tanman, M. Baha, “Darülkurra”, *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 545.

⁴⁹ Kazıcı, *Ana Hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*, s. 91- 92.

⁵⁰ Çelebi, II, 97; Darülkurralar için ayrıca bkz. Köşklü, Zerrin, “Vakfiyelere Göre 17. ve 18. Yüzyıllarda Bir Eğitim Kurumu Olarak Osmanlı Darülkurraları”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 14, Erzurum 2000, ss. 271- 278.

⁵¹ Çelebi, *Seyahatname*, II, 206.

⁵² Çelebi, *Seyahatname*, IV, 65.

⁵³ Çelebi, *Seyahatname*, IX, 42.

⁵⁴ Yıldırım, Selahattin, *Vakıf-nâme-i Şehzâde-i Civânbaht Hazret-i Sultân Selim (III. Selim Vakfıyesi)*, Ekrem Matbaası, İstanbul 2004, s. 78.

⁵⁵ Çelebi, *Seyahatname*, V, 162.

⁵⁶ Çelebi, *Seyahatname*, VIII, 348.

⁵⁷ Evliya Çelebi’nin aktarımlarına üzerinden Osmanlı devletinde bölgelere göre darülkurraların dağılımı ve bunların hangilerinde kıraat-ı seb’a ve ‘aşere-i takrib ve tayyibe okutulduğu hakkında geniş bilgi için bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, II, 1, 2, 3, 14, 45, 51, 97, 107, 126, 164, 206, 242; III, 5, 9, 18, 107, 214, 251; IV, 13, 27, 65, 218, 253, 324, 351; V, 5, 35, 51, 63, 66, 115, 149, 151, 153, 162, 167, 170, 187, 188, 196, 205, 208, 267, 275, 276, 278, 297, 308, 310; VI, 57, 63, 91, 95, 102, 108, 144, 147, 237, 246, 251, 256, 260, 270, 289; VII, 20, 25, 67, 216, 231, 146, 258, 296, 300, 314; VIII, 26, 38, 58, 71, 88, 131, 145, 290, 308, 320, 348; IX, 36, 42, 51, 52, 70, 88, 147, 214, 220, 245, 272, 311, 400; X, 4, 110, 129, 140, 159, 163, 412, 420.

ten Osmanlı'da Anadolu sınırlarının dışındaki darükkuralardan da bahseden Evliya Çelebi, Mısır'da 370⁵⁸, Bağdat'ta altı⁵⁹, Kudüs'te yedi⁶⁰, Şam'da her birinde kıraat-ı seb'a, 'aşere ve takrîb kıraati tilavet olunan kırk adet darükkurranın⁶¹ varlığını kaydetmektedir.

Osmanlıdaki hafızlık sistemi hakkında Tire Vakfiyesi değerli bilgiler vermektedir. Tire şehrinde Sultan Selim Han'ın kurduğu darükkurrada haftada iki gün bütün hafız talebeler bir araya toplanıp Hafız ve İbn Kesir kıraatleri öncelikli olarak kıraat-ı seb'a ve kıraat-ı 'aşere üzere Kur'ân'ı hıfzettikleri aktarılmaktadır.⁶² Tire vakfiyesini ele alan yazıda burada, bir öğreticinin öğrenci sayısının yedi ile sınırlandırıldığı ve haftada dört gün ders yapıldığı⁶³ belirtilmektedir.⁶⁴ Ayrıca Konya darühhuffazlarında öğrenci sayısında kesin bir sınırdan söz etmek mümkün olmamakla birlikte Süleyman oğlu Selman, yaptırdığı darühhuffaza alınacak öğrenci sayısını on olarak belirtirken Hondi Hatun Darühhuffaz'ında ve Turgutoğulları'ndan Erdoğdu Bey'in Larende'de yaptırdığı darühhuffazda öğrenci sayısı üç ile sınırlandırılmıştır. Talebe sayısının bu kadar az tutulmasında amaç hıfzın kavi olması, sağlıklı bireyler yetiştirebilmek için öğrencilerin öğrencilere daha fazla vakit ayırabilmesinin sağlanması ve darükkuralara gidecek kursiyerlerin daha nitelikli yetişebilmesidir. Darühhuffazlarda dersler, öğrencilerin zihinleri berrak olduğu zaman dilimlerinde ezber yapmalarını sağlamak için sabahın erken vakitlerinde işrak saatlerinde başlatılmaktadır.⁶⁵

Osmanlı eğitim sisteminde XVI. asırda başlayan aksaklık ve tıkanma bütün müesseselerde olduğu gibi medreselerin işleyişini de geniş ölçüde etkilemiş ve ihtiyaçlara cevap veremeyecek duruma

⁵⁸ Çelebi, Seyahatname, X, 129

⁵⁹ Çelebi, Seyahatname, IV, 253.

⁶⁰ Çelebi, Seyahatname, IX, 245.

⁶¹ Çelebi, Seyahatname, IX, 272.

⁶² Çelebi, Seyahatname, IX, 88.

⁶³ Selahattin, a.g.e., s. 78.

⁶⁴ Burada ilginç olan bir husus, öğrenci sayısının yedi ile sınırlandırılmasıdır. Günümüzde Türkiye Cumhuriyeti'nde 2010 yılında yayımlanan hafızlık eğitim programına kadar Kur'ân kurslarındaki sınıf mevcudu en az on beş olmalıydı. Bu bağlamda yer yer bir sınıfta 30 hafız adayının ders gördüğüne şahit olmak mümkündür. Yaklaşık beş saat süren resmi görev esnasında öğreticinin bu sayıdaki öğrencilerin derslerini dinlemesinin imkansızlığının yanında, onlara ilave zaman ayırması ve sosyal aktivite gibi unsurları gerçekleştirmedeki aksamalar kaçınılmazdı. Bizim de içinde görev yaptığımız komisyonun hazırladığı yeni programa göre öğrenci sayısı en az beşe kadar indirilebilecektir.

⁶⁵ Emin, Kılınc, *Klasik Osmanlı Eğitim Kurumlarından Konya Darühhuffazları (XVII. Yüzyıl)*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 7(1): 18-43, 2008, s. 22.

gelmesine neden olmuştur. Bu intikalde dini alan da diğerleri gibi olumsuz etkilenmiş hatta büyük ölçüde kopukluklar yaşanmıştır.⁶⁶

Geleneksel eğitimi temsilen devam eden sıbyan mektepleri ve medreseler, eğitimin tek elde birleşmesini ifade eden Tevhid-i Tedrisat'a kadar çeşitli el değiştirmelere rağmen bazen Evkaf'a bazen de Meşihat'a bağlı olmuşlardır.⁶⁷ Tevhid-i Tedrisat'la birlikte medreselere kıyasla Darulhuffaz'lar da kapatılmıştır.⁶⁸ 3 Mart 1924'te Şer'iyye Vekâleti kaldırılmış ve yerine Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur.⁶⁹ Dolayısıyla bu tarihten itibaren darükkurrular ve hafızlık Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde yaygın din eğitimi içerisinde Kur'ân kurslarında varlığını devam ettirmiştir.⁷⁰

İslam Coğrafyasında Hafızlık Uygulamalarından Endonezya Örneği

Endonezya'da Kur'ân eğitimi çok küçük yaşlarda başlamaktadır. Çocuklar dört yaşlarında, bütün mahallelerde bulunan camilerde tamamen gönüllülerce yürütülen akşam kurslarına katılmaktadırlar. Bu yaşlarda Kur'ân okumayı öğrenen çocuklar ileriki yaşlarda hafızlığa başlamakta zorlanmamaktadırlar. Küçük yaşlarda Kur'ân eğitiminde tecvit adına sadece farz olduğuna inanılan kurallar yerine getirilecek kadar tecvit öğretilmekte ve eksik kalan kısım sonraki eğitimlerde tamamlanmaktadır. Sözü geçen uygulamadan ötürü Endonezya'da Kur'ân okumayı bilmeyen Müslüman yok denilebilecek kadar azdır.

Endonezya'da hafızlık, Müslüman nüfusa oranla %1 civarındadır. Ancak bu oran, ülkenin hafızlarıyla meşhur Kudüs şehrinde

⁶⁶ Gürgür, Nuri, "Cumhuriyet'in 75. Yılında Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi", *Cumhuriyet'in 75. Yılında Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi İlmî Toplantısı (İzmir 4- 6 Aralık 1998 Tebliğler)*, Yayına Hazırlayanlar, Fahri Unan, Yücel Hacaloğlu, Ankara 1999, s. 15- 16.

⁶⁷ Doğan, Recai, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Tevhid-i Tedrisat Çerçevesinde Din Eğitimi- Öğretimi ve Yapılan Tartışmalar", *Cumhuriyet'in 75. Yılında Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi İlmî Toplantısı (İzmir 4- 6 Aralık 1998 Tebliğler)*, Yayına Hazırlayanlar, Fahri Unan, Yücel Hacaloğlu, Ankara 1999, s. 229; ayrıca bkz. Şükrü, Öztürk, "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yaygın Din Eğitimi ve Hizmet İçi Eğitim Faaliyetleri", *Cumhuriyet'in 75. Yılında Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi İlmî Toplantısı (İzmir 4- 6 Aralık 1998 Tebliğler)*, Yayına Hazırlayanlar, Fahri Unan, Yücel Hacaloğlu, Ankara 1999, s. 402.

⁶⁸ Tevhid-i Tedrisat öncesi aşamalar ve uygulaması ile ilgili geniş bilgi için bkz. Doğan, a.g.e., s. 240.

⁶⁹ Doğan, a.g.e., s. 277.

⁷⁰ Bkz. Ayhan, Halis, "Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimine Genel Bakış", *AÜİF Dergisi, Özel Sayı*, Ankara 1999, s. 250.

%2 civarında olmakla birlikte genel bir eğilimle hıfza rağbet gittikçe artmaktadır. Ülkede hafız sayısı bu oranlarda olmasına karşın, bir iki cüz ezbere bilen veya hafızlığını tamamlamış insanlar oldukça fazladır. Endonezya’da hafızlık hem örgün eğitim hem de yaygın eğitimle sürdürülmektedir.

a. Örgün Eğitimle Birlikte Hafızlık

Ülkede hafızlık pek çok koldan yürütülmektedir. Hafızlık yaptırılan ilköğretimler bulunmaktadır. İlkokulda hıfzını bitiremeyenler buna ortaokul ve lisede devam edebilme şansına sahiptirler. Hafızlık okullarında da olmazsa hafızlıkla birlikte eğitim veren üniversiteler tercih edilip hıfza devam edebilmektedirler. Hatta yüksek lisans ve doktora da hıfza devam edebilme imkanı bulunmaktadır.

aa. İlköğretimde Hafızlık

Endonezya’da Kur’ân öğrenme, erken yaşlarda başladığı için tahfiz (hafızlık) eğitimi ilkokullardan itibaren verilebilmektedir. Bu okulların yatılı eğitim verenlerine Arapça karşılığı “*ma’hed*” olan “*pesantren*” denmektedir.

Ülkede ilköğretimde yapılan hafızlıkta standart bir kural olmamakla birlikte genel olarak okulun bitiminde hafızlığın da bitmesi planlanmaktadır. Ancak bu durum öğrencilerin kabiliyeti çerçevesinde ilerlemekte ve gücü yetmeyenler hıfzın tamamlanmasına zorlanmamaktadır. Çünkü öğrenciler bir sonraki eğitim sürecinde hıfzına devam etme şansına sahiptirler.

İlköğretimlerde uygulanan hıfz programına örnek olması açısından Endonezya’nın hafızlıkta otorite şehri Kudüs’te bulunan *Teşviku’l-Dullab es-Selahiyye Yenbu’u’l-Kur’ân Medresesi* isimli medrese incelenebilir. Nahdlatu’l-Ulamah’a⁷¹ bağlı medresede⁷² öğrenciler

⁷¹ Endonezya’da dinî eğitim veren en yaygın olan kurum, medreselerdir. Bu medreseler temelde ülkenin en meşhur iki cemaatinin elinde bulunmaktadır. Bu cemamatlerden Nahdlatu’l-Ulamah, selefî bakış açısı ile geleneğe sahip çıkmaktadır. Geniş bilgi için bkz. Göksoy, İsmail Hakkı, “Nehdatü’l-Ulemâ”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 541- 542. Nehdatü’l-Ulemâ, ehli sünnet çizgisi doğrultusunda dört hak mezhebe bağlılığı ve geleneksel dinî anlayışı korumayı vurgulamaktadır. Vehhabilerin Hicaz bölgesinde yönetimi ele alması ve Türkiye’de de hilafetin kaldırılması sonrasında Cavalı muhafazakar ulema endişeye kapılmış ve gerekli önlemlerin alınması adına bu dinî, ictimai hareketi başlatmışlardır. Teşkilatın bu gün Endonezya’da 279 şubesi ve 30 40 milyon civarında taraftarının bulunduğu öne sürülmektedir. (Göksoy, “Nehdatü’l-Ulemâ”, XXXII, 541-542.)

okulun ilk yılı dört cüz, diğer yıllar altı cüz ezberleme yoluyla hafızlık yapmaktadırlar. Ancak öğrencilerin tamamı buradan hafız olarak mezun olmak zorunda değildir. Hızını tamamlayacak talebeler, güçleri yettiği kadarını ezberlerken öğrencilerin yüzde altmış Kur'ân'ın tamamını ezberleyebilmektedir. Asım Kıraatinin okutulduğu medresede hafızlığını bitirdikten sonra isteyenlere özel olarak yedi kıraat dersi verilmektedir.

En kısıtı iki yıl beş ay olmak üzere, kursiyerlerin hafız olma süreleri dört ila altı yıl arasında değişmektedir. Ayrıca az da olsa bu duruma güç yetiremeyenler de bulunmaktadır. Medresede, hıfza önce Kur'ân'ın sondan üç cüzü ezberlenerek başlanmakta ve akabinde başına dönülmektedir. Onar kişiden oluşan grupların her birinin başında ayrı hocalar bulunmaktadır.

Hafızlığın bitiminde yapılan "hafle" adlı törende, hızla ilgili sınavı geçen öğrencilerin Kur'ân'ı baştan sona ezbere okumasının ardından "seramoni" bölümüne geçilmektedir. Burada Duha ile Nas Surelerinin arası, belli bir düzen içerisinde öğrenciler tarafından okunmakta ve akabinde birlikte hazırlanan dua, kendi aralarından seçtikleri sözcünün seslendirmesiyle yapılmaktadır.

212 | db

Okulda, tamamı yatılı 220 talebe, altı yaşında okula başlayarak hafızlığa geçmeden elemeye tabi tutulmaktadır. Elemelerde, ezber yeteneği olan ve tecvitli olarak akıcı Kur'ân okuyabilenler başarılı sayılmaktadır. Sabah beşten yediye kadar ezber yapan öğrenciler bu saatten sonra okul eğitimine geçmektedirler. Öğlen yemeği ve namazından sonra, saat 13:00 ila 14:30 arasında kayluleye (öğlen uykusu) yatılmakta ve uyku sonrası duş ile ikindi namazına hazırlık yapılmaktadır. İkinci ve akşam namazları sonrasında tekrar yapan öğrenciler günün üç namazından sonraki vakitleri ezbere ayırmaktadırlar.⁷³

ab. Ortaöğretimde Hafızlık

Endonezya'da ilköğretimde hafızlık yaptırıldığı gibi ortaöğretimde de hafızlık devam etmektedir. Ülkede ilkokullar Eyalet Devletlerine ve İç İşlerine; ortaokul, lise ve üniversiteler de Eğitim Ba-

⁷² Medresede öğrencilerin Kur'ân eğitimi seri şeklinde devam eden mini kitaplarla yapılmaktadır. Örnek için bkz. Pondok Tahfidh Yanbu'ul Qur'an Kudus, *Thoriqoh Baca Tulis Dan Menghafal al-Kur'ân Yanbu'a*, 1-7, 6. bs., Tidak Untuk Dijual, yy. 2009.

⁷³ Bu bilgiler başta medresenin sahibi Şeyh Uli'n-Nuha ve kardeşi Şeyh Ulu'l-Elbab ile öğrenciler Wiriyanto, Abdul Basit Nachrowiyy, M. Shofwan Hady, Dedy Putra'yla yapılan görüşmeler sonucu derlenmiştir. (Kasım 2010)

kanlığına bağlıdır. Ülkede Eğitim Bakanlığına bağlı, yatılı olan ve hafızlık eğitimi veren okullar bulunmaktadır.

Hafız yetiştiren ve Eğitim Bakanlığına bağlı okullardan *Daru'l-Kur'ân(PPA)*, ortaöğretim düzeyindedir. Öğrenciler ortaokula başladıklarında ilk yıl 30'uncu, 1'inci ve 2'nci cüz, sonraki yılda ise üçüncü cüzden devam edecek şekilde her yıl üç cüz ezberlemektedirler. Ancak bütün okullarda olduğu gibi burada da Kur'ân'ın tamamını ezberlemek istemeyen öğrenciler bu programdan sorumlu değildir, güçleri yettiği kadar ezber yapmaktadırlar. Zaten altı yıl süren eğitimin tamamında en fazla on sekiz cüz ezberlenebilmektedir. Okulun tahfiz (hafızlık) bölümü başkanı⁷⁴ ilkokulda Kur'ân'ı ezberleyerek buraya gelen öğrencilerin sayısının az olmadığını vurgularken burada da hafız olmayanların devam edecekleri enstitüde hıfzlarını sürdürmelerinin mümkün olduğunu belirtmektedir.⁷⁵

Normal koşullarda sabah ve yatsı namazlarının sonrası olmak üzere, öğrenciler günde iki kez ezbere vakit ayırmaktadırlar. Özel olan talebeler ise buna ikindi namazını eklemektedirler. Sabah yeni ezber yapılırken yatsı sonrası muraaca (tekrar) zamanıdır. Eğitim öğretim süresince sadece Pazar günleri tatil verilirken yarıyıl dönem imtihanlarından sonra ve sene sonu ile ramazan bayramlarından iki hafta öncesi yıllık tatillerdir. 189 erkek öğrenci mevcudu ile eğitim veren kurumun bayan şubesi de bulunmaktadır.

Öğrenciler her gün yeni ezberlerine ilaveten iki sayfa tekrar vermek durumundadır. Semaî,⁷⁶ ve Telakki sistemleri ile ezber yapan öğrenciler gruplar halinde ders işlemektedirler.

ac. Yükseköğretimde Hafızlık

Başkent Cakarta'da üniversite ile birlikte hafızlık yaptıran okulların en meşhurlarından birisi 1971'de kurulan PTIQ⁷⁷dür. Fakülte dekanı,⁷⁸ öğrencilerin sekiz yarıyıl ders gördüğünü, her dönemde dört, son yarıyıldan iki cüz ezberlediklerini fakat bunun zorunlu olmadığını vurgulamaktadır. Sadece hafız olmak isteyen öğrenciler zikredilen programa uyarken hafız olmayacak talebeler için düzen-

⁷⁴ Üstaz Hayru'n-Nizam.

⁷⁵ Yukarıdaki bilgiler Daru'l-Kur'ân öğreticilerinden ve tahfiz bölümü başkanı üstaz Hayru'n-Nizam ile üstaz Habibullah Hasouna'dan alınmıştır. (Kasım 2010)

⁷⁶ Daha ziyade hadis ilmine ait olan bu yöntem, ilmi elde etme yolu olarak hocayı işleme, dinleme ve duyma metodunu kullanmayı ifade etmektedir.

⁷⁷ Pimpinan Institut Jakarta

⁷⁸ H. İmam Addaruqutni, M.A.

lenen ezberler sırayla değil hocaların tespit ettikleri surelerden oluşmaktadır.

Okulda öğrenciler, tüm Kur'ân'ı ezberlemek isteyenler ve zorunlu ezberleri yapacak olanlar diye ikiye ayrılmaktadır.⁷⁹ Hafız olacak olan öğrenciler yatılı yurtlarda kalmaktadırlar. Pazartesi ve çarşamba günleri yurttan, cuma günleri okulda hıfz dersi yaparken bunların dışında kalan öğrenciler sadece cuma günleri üniversitede hafızlık dersi görmektedirler. Okulda yapılan derslerde sadece yeni ezberlenen sayfalar okunmakta, yatılıda ise hocalar tekrarları dinlemek üzere yurtlara gitmektedirler. Her dönem sonunda öğrenciler ezberlenen bütün bölümlerden sınav olmaktadır.⁸⁰ Hafız olmayacak öğrenciler ise kendi aralarında 16 cüz ezberleyenler ve 4 cüz ezberleyenler diye ayrılabilirler.

Kur'ân derslerinde ayrıca “nağam” adı verilen güzel Kur'ân okuma usulleri öğretilmektedir. Üniversitede iki yarıyıl boyunca yedi ve on kıraat dersi verilmekte ancak pratikten ziyade teori öğretilmektedir. Kıraat derslerine Mısır'da Ezher Üniversitesi ve Mekte'deki Ummu'l-Kurra Üniversitesi'nin kıraat bölümlerini okuyan hocalar girmekle birlikte, fakülte artık kendi öğreticilerini yetiştirecek konuma gelmiştir. PTIQ'da ders veren öğreticiler icazetlidir ve Hz Peygamber (s.a.v.)'den bu güne kadar Kur'ân'ı ulaştıran sened silsilenin sonunda kendi isimleri yer almaktadır.

Endonezya'da hafız olmak isteyen kişi, bunu başarmak için günlük hayatından ya da eğitim hayatından ödün vermek zorunda kalmamaktadır. Bir taraftan eğitimi ve günlük hayatı devam ederken diğer taraftan Kur'ân ezberi devam etmekte ve nihayetinde hıfz tamamlanmaktadır. Oldukça olumlu bir gidişat gibi görünen bu uygulamanın aksayan en önemli noktalarından biri, uzun bir zaman dilimine yayılan ezberin düzgün tekrarlarının yapılamaması nedeniyle unutulma tehlikesi ile karşı karşıya olmasıdır.

b. Yaygın Eğitimde Hafızlık

Yaygın eğitimde hafızlık yaptıran tahfiz merkezleri, aynı zamanda başka bir kurumda okula devam eden, iş hayatı ile birlikte hafızlık yapmak isteyen, lise sonrası Kur'ân ezberine vakit ayrabile-

⁷⁹ PTIQ'nün eğitim ve ezber programı detayları için bkz. Lembaga Tahfiz- Tilawah al-Qur'an Institut PTIQ, *Pedoman Tahfiz al-Qur'an Institut PTIQ*, yy. Jakarta, 2008.

⁸⁰ Bu bilgiler Tahfiz Bölümü Başkanı Ahmed Dahuri ile yapılan görüşmeler sonucunda derlenmiştir. (Kasım 2010)

cek olan ya da benzer sebeplere sahip kursiyerlere hizmet vermektedir.

QMS Report Asia Muslims Charity Foundation grubuna bağlı *Osman b. Affan* kursu bunlardan birisidir. Kursun tahfiz hocaları koordinatörü,⁸¹ kendi müesseselerini öncelikle gönül bağı olarak *Muhammediye*⁸² cemaatine müntesip olarak tanımlamaktadır.

Kursta, öğrenciler hıfzlarını ortalama iki yılda tamamlamaktadırlar. Bakara Suresi'nden başlayıp sona doğru ezber yapan öğrencilerin tekrar durumları, ne kadar ezberleri olduğuna bağlıdır. Örneğin beşinci cüze gelen bir öğrenci günde bir cüz muraca (tekrar) yapmak zorundadır. Şu halde on beşinci cüzde olanın günde üç cüz tekrar etmesi gerekmektedir. Ancak bunları kendisi yapma, arkadaşına dinletme yahut da hocaya verme konusunda serbesttir.

Osman b. Affan kursunda öğrencileri motive etmek için çeşitli yollar kullanılmaktadır. Bunlar arasında tavsiyelerde bulunma ve seyahatlere götürmeyi sık sık yapılan faaliyetlerdir. İlginç bir metot olarak kursiyerler başka mescitlere götürülmekte, orada ezber çalışan grupların arasında zaman geçirmeleri sağlanmakta ve kendi konumundaki arkadaşları ile sohbet ederek içerisinde bulunduğu ruh halinden hızlıca uzaklaşmaları beklenmektedir.

Yaygın eğitimde görev yapan hafız öğretmenler, Endonezya'nın genelinde bu işin karşılığında ücret almamaktadır. Dolayısıyla geçimini bir şekilde sağlamak zorunda olan hocalar öğrencilere en fazla günde beş saat vakit ayırabilmektedirler. Geri kalan zaman diliminde kendisine ve ailesine yetecek kadar maişet ararken ek işte çalışmakta ve bazen bu da yeterli olmayınca daha fazla kazanmak için çaba harcamaktadırlar. Osman b. Affan kursunda çalışan öğretmenler, diğerlerinden farklı olarak bağlı buldukları dernekten

⁸¹ Ahmaru'l-Hadi.

⁸² Muhammediye cemaati yenilikçi yönüyle modern çizgide kalmaya özen göstermektedir. Geniş bilgi için bkz. Göksoy, İsmail Hakkı, "Muhammediye", *DA*, İstanbul 2006, XXXI, 1-2. İslamiyeti dış hücumlara karşı savunmak, temel kaynakları olan Kur'an ve Sünnet'in esaslarına dönerek İslam kaidelerini modern düşüncenin ışığında yeniden yorumlamak ve müslüman toplumunun ahlakî yapısını ve dinî sorumluluk anlayışını geliştirmek Muhammediye teşkilatının temel hedefleri arasındadır. 2000 yılı rakamlarına göre ülke genelinde 8880 şubesi olan teşkilata bağlı 1128 ilkokul, 1179 ortaokul, 509 lise, 249 meslek lisesi, 52 meslek yüksek okulu, 45 akademi, 3 politeknik, 32 üniversite ile ilkokul seviyesinde 1768, ortaokul seviyesinde 534 dinî mektep ve 55 pondok/ pesantren eğitim vermekte, 312 sağlık evi, 19 halk kredi bankası, 190 İslamî banka ve 808 kooperatif işletmesi faaliyet göstermektedir. (Göksoy, "Muhammediye", XXXI, 1-2)

ücret almaktadırlar. Ancak belirtilen ücret, Türkiye’de şu an itibarıyla Kur’ân Kursu öğreticiliği yapan bir hocanın aldığı maaşın onda biri kadar bir miktardır.⁸³

Sonuç

Hz. Peygamber (s.a.v.) Kur’ân’ın nasıl okunacağını Cebrail’den sözlü olarak öğrenmekte ve sahabiye de kendisi okuyarak öğretmekteydi. Ayet, ayetler ya da ayetin bir bölümü nazil olduğunda onları öncelikle erkeklerden bir topluluğa okumakta ve sonrasında kadınlara tebliğ etmekteydi.⁸⁴ Ancak bu aşamadan sonra vahiy katiplerini çağırmakta ve ilgili vahyi kendilerine yazdırmaktaydı. Akabinde yazılanın yüksek sesle okunmasını emretmekte ve böylece eksik, ilaveli ya da yanlış yazımlara müdahalede bulunmaktaydı.⁸⁵

İlk dönemlerden itibaren yazıya geçirilse bile Kur’ân-ı Kerîm, temelde sözlü olarak muhafaza edilmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.)’in uygulamasında kıraat ile koruma birinci sırayı almaktadır. Yine Hz. Peygamber (s.a.v.), Kur’ân’ın, yetmiş ve yetki verilmiş bir muallim huzurunda öğrenilmesinde ısrar etmekteydi. Dolayısıyla ilk muallim bizzat kendisiydi ve onun yetki verdiği sahabiler de onun sağlığında ve ondan sonra bunu sonraki nesillere aktarmışlardı.⁸⁶

Klasik uygulamada kıraatin aktarımında hoca talebe ilişkisi çok önemlidir. Öğrenci, öğrenim gördüğü hocanın onayını alırsa hocasına kadar gelen sened silsilesine dahil olur ve listenin son kısmına öğretici tarafından eklenir. Yani Hz. Peygamber (s.a.v.)’den Kur’ân’ı öğrenen sahabi sonrasında tabiûn, tebe-i tabiin ve onlardan öğrenenler şeklinde devam eden sened silsilesi günümüze kadar bu uygulama ile ulaşmıştır. Belki bu sebepten icazetin altında alındığı kurumun ismi değil, hocanın adı yazmaktadır.

⁸³ Bu kursa ait bilgiler müdür Ahmaru’l-Hadi ve hafız hocası Abdülaziz Nevevî tarafından verilmiştir. İngilizceye tercüme eden, okulun mezunlarından Kemal Hasan ve halen eğitim gören Firzan b. Amin’dir. (Aralık 2010)

⁸⁴ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I-II, Çev. Salih Tuğ, İrfan Yayıncılık, İstanbul 1993, II, 697- 698, (İbn İshak, Mağazi, Fes Neşri, Hadis no: 192’den naklen).

⁸⁵ el-Heysemî, Ebû’l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman (807/ 1405), *Mecmâ’uz-Zevâid ve Menbai’l-Fevâid*, I-X, 2.bs., Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, Beyrut 1967, I, 152.

⁸⁶ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 698; Eksioğlu, İlyas, *Asr-ı Saadette Kur’ân Öğretimi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul ts., s. 15 vd.

Sosyal hayatta Müslümanların bu kadar önemsedikleri ve bazılarına göre farz-ı kifâye⁸⁷ hükmünde gördükleri hafızlığın yazılı dokümanlarda fazla rağbet görmemesi, onun tabiatı gereği sözlü geleneğe ait bir alan olmasından kaynaklanmaktadır. Hıfz ve kıraatte öğreticinin “*fem-i muhsin*”⁸⁸ olmasının önemi nedeniyle hafızlık sözlü kültüre dayalı olarak devam etmiş ve klasik kitaplarda çok fazla yer almamıştır. Çünkü kitaptan kıraat öğrenilemez. Kitaplar belli başlı kuralları ortaya koysa bile sahih okuyuş ancak duyma ve görme ile gerçekleşebilir. Dolayısıyla geleneksel hıfz eğitiminde dönemler arasında küçük farklar olsa bile genel manada hafızlık eğitimi, duymaya dayalı olan tesmi’, öğreticinin okuyuşunu her yönüyle takip etme manasında telakki ve sözlü, yüzyüze eğitim anlamında müşafehe yöntemleri ile gerçekleştirilmiştir. Kur’ân’ı başından ya da sonundan ezberlemeye başlamada genel geçer bir kuraldan söz etmek mümkün olamazken bu konuda öğreticilerin inisiyatifinden bahsedilebilir.

Kur’ân-ı Kerîm’in ezberlenmesi gelenekte olduğu gibi günümüzde de önemini korumaktadır. Müslümanlar, kendi imkan ve şartları çerçevesinde bu görevi sürdürmektedirler. Endonezya, Müslümanların her açıdan güçlü olmasını sağlamak amacı ile eğitimden ödün vermeden, eğitim hayatıyla birlikte Kur’ân hıfzını gerçekleştirmek için çözümler üretmiştir ve örgün eğitimin içine “*Hıfz Programı*” yerleştirmiştir. Ancak bu programdaki en büyük eksiklik bir taraftan ezber yapılırken diğer taraftan sağlam bir sistemle bu ezberlenenlerin koruma altına alınamamasıdır. Dolayısıyla ezber manasında hıfzlarını tamamlamış olsalar bile bu ezberlerini büyük oranda kaybetmektedirler.

Endonezya’da farklı koşullarda olan insanlara hizmet vermek için yaygın eğitim çerçevesinde hafızlık yapılmasına imkan verme de ihmal edilmemiştir. Fakat bu eğitimde hıfza çalışanlar Türkiye Cumhuriyeti’nde olduğu gibi eğitime uzun aralar vermekte ve belki de bir daha öğrenim hayatına geri dönememektedirler.

⁸⁷ Karaçam, İsmail, *Kur’ân-ı Kerîm’in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*, İFAV, İstanbul 2008, s. 92 (el-Cürçânî, eş-Şâfi’den naklen).

⁸⁸ Ağız ve güzel kelimelerinden oluşan bir tamlamadır. Kur’ân-ı Kerîm’i doğru ve güzel bir şekilde kurallarına uygun olarak okuma adına kendisinden ders alınacak öğretici-de bulunması zaruri olan bir özeliğe işaret etmektedir. Bkz. Nihat, Temel, *Kur’ân Kıraatında Vakf ve İbtida*, İFAV Yayınları, İstanbul 2001, s. 21.

Arap olmamasına karşın Kur'ân-ı Kerîm eğitiminin ve hafız sayısının yüksek olması Endonezya'nın diğer farkları arasında sayılabilir.

Kur'ân'ı Kerîm'in hıfzı konusunda, başlangıcı ve günümüz arasında bakış açısı, yorumlama ve verilen değer açısından çeşitli farklılıklar bulunmaktadır. Yukarıda belirtildiği üzere sahabi Kur'ân'ı hifzederken aynı zamanda onu hayata geçirmeyi hedeflemektedir. Belki hayata geçirmeden yeni bir ayet ezberlememekteydi. Sonraki dönemlerde şekil değiştiren hafızlık, zaman zaman İslami ilimleri tahsile başlamada ilk aşama vazifesini görmüştür. Ancak günümüzde salt ibadet olmaya doğru ilerlerken bahsi geçen özelliklerini yüksek oranda kaybetmiştir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybanî el-Mervezî (241/ 855), *Müsned*, I-X, Alemü'l-Kütüb, Beyrut 1419/ 1998.
- Albayrak, Halis, *Tefsir Usulü*, Şule Yayınları, İstanbul 1998.
- Âlûsî, Ebû's-Senâ Şihabüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî (1270/ 1854), *Ruhu'l-Me'âni fî Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, I-XVI, Tah. Alî Abdülbarî Atiye, Dâru'l-Kütüb'l-İlmiyye, Beyrût 1422/ 2001.
- Ayhan, Halis, "Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimine Genel Bakış", *AÜİF Dergisi, Özel Sayı*, Ankara 1999.
- Beydâvî, Nâsirüddîn Ebû Sa'îd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed (685/ 1286), *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vîl*, I-II, Dâru'l-Kütüb'l-İlmiyye, Beyrût 1424/ 2003.
- Bozkurt, Nebî, "Dârülkurra", *DİA*, İstanbul, 1993.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed. b. İsmail b. İbrahim el-Cufî (256/ 870), *el-Cami'u's-Sahih*, I-IX, Tah. Kasım eş-Şemmâ'î er-Rifâ'î, Dâru'l-Erkâm, Beyrut ts.
- Bursevî, İsmâil Hakkı (1137/ 1725), *Ruhu'l-Beyân*, I-X, Cümle Yayınları, İstanbul ts.
- Çelebi, Evliya (1093/ 1682), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu- Dizini), Hazırlayanlar, Zekerîya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, I- X, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul ts.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdirrahmân b. el-Fazl (255/ 869), *es-Sünen*, I-II, Dâru İhyâ'is-Sünneti'n-Nebeviyye, yy. ts.
- Demirci, Mustafa, *Kur'ân Tarihi*, MÜİFV Yayınları, İstanbul 1997.
- Doğan, Recai, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Tevhid-i Tedrisat Çerçevesinde Din Eğitimi Öğretimi ve Yapılan Tartışmalar", *Cumhuriyet'in 75. Yılında Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi İlmi Toplantısı (İzmir 4- 6 Aralık 1998 Tebliğler)*, Yayına Hazırlayanlar, Fahri Unan, Yücel Hacıoğlu, Ankara 1999.
- Draz, M. Abdullâh, *En Mühim Mesaj Kur'ân*, Ter. Suat Yıldırım, Akçağ Yayınları, Ankara, 1985.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdi (275/ 889), *es-Sünen*, I-IV, Dâru İhyâ'is-Sünneti'n-Nebeviyye, yy. ts.
- Eksiyoğlu, İlyas, *Asr-ı Saadette Kur'ân Öğretimi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul ts.
- el-Endelusî, Muhammed b. Yûsuf Ebû Hayan (745/ 1344), *Tefsîru'l-Bahru'l-Muhîd*, I-IX, Dâru'l-Kütüb'l-İlmiyye, Beyrût 1422/ 2001.

- el-Heysemî, Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman (807/ 1405), *Mecmâ'uz-Zevâid ve Menbaü'l-Fevâid*, I-X, 2.bs., Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1967.
- el-Kevserî, Muhammed Zâhid b. el-Hasan b. Ali Zâhid (1371/ 1952), *Makalatü'l-Kevserî*, Matbaatü'l-Envâr, Kâhire 1372.
- Elmalılı, Mehmed Hamdi Yazır (1294/ 1942), *Hak Dini Kur'ân Dili*, I-IX, Çelik-Şura Yayınları, İstanbul ts.
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî (333/ 944), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm: Te'vîlatü Ehli's-Sünneh*, I-V, Tah., Fâtimetü Yûsuf el Haymî, Müessesetü'Risâle, Beyrût 1425/ 2004.
- Göksoy, İsmail Hakkı, "Muhammediyye", *DİA*, İstanbul 2006.
- _____, "Nehdatü'l-Ulemâ", *DİA*, İstanbul 2006.
- Gürgür, Nuri, "Cumhuriyet'in 75. Yılında Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi", *Cumhuriyet'in 75. Yılında Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi İlmî Toplantısı (İzmir 4- 6 Aralık 1998 Tebliğler)*, Yayına Hazırlayanlar, Fahri Unan, Yücel Hacaloğlu, Ankara 1999.
- Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, I-II, Çev. Salih Tuğ, İrfan Yayımcılık, İstanbul 1993.
- _____, *Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, Ter. Salih Tuğ, İFAV Yayınları, İstanbul 2000.
- _____, *İslama Giriş*, Çev. Cemal Aydın, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1996.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâmüddîn İsmail b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimeşkî eş-Şafî (774/ 1373), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, I-XVI, Çev. Bekir Karlığa, Bedrettin Çetiner, Çağrı Yayınları, İstanbul ts.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvîni (273/ 887), *es-Sünen*, I-II, İsâ el-Bâbî el-Halebî, Mısır 1972.
- İbnü'l-Cezerî, Şemsüddîn Ebî'l-Hayr Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali ed-Dimeşkî eş-Şafî (833/ 1429), *en-Neşr fî'l-Kıraati'l-'Aşr*, Tah. Ali Muhammed Dabba', Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, ts.
- Karaçam, İsmail, *Kur'ân-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*, İFAV, İstanbul 2008.
- Kettanî, Muhammed Abdülhay b. Abdülkebir b. Muhammed (1382/ 1962), *Nizamü'l-Hükümeti'n Nebeviyye (et-Terâtibü'l-İdâriyye)*, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, ts.
- Köşklü, Zerrin, "Vakfiyelere Göre 17. ve 18. Yüzyıllarda Bir Eğitim Kurumu Olarak Osmanlı Darülcerrâhi", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 14, Erzurum 2000.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh (671/ 1273), *el-Cami' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, I-XX, Tah. Sâlim Mustafâ el-Bedrî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1424/ 2004.
- Kuşeyrî, Ebû'l-Kâsım Zeynülsîlâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik (465/ 1072), *Letâifü'l-İşârât*, I-III, Tah. Abdüllatif Hasen Abdurrahman, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1420/ 2000.
- Lembaga, Tahfizh- Tilawah al-Qur'an Institut PTIQ, *Pedoman Tahfizh al-Qur'an Institut PTIQ*, yy. Jakarta, 2008.
- Maşalı, Mehmet Emin, "Mushaf", *DİA*, İstanbul 2006.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccac el-Kuşeyrî en-Nîsâbüri (261/ 875), *Sahih-u Müslim*, I-V, Tah. Muhammed Fuad Abdülbâkî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1413/ 1992.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât Hafizüddîn Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd (710/ 1310), *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiki't-Te'vîl*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1421/ 2001.
- Özcan, Tahsin, "Osmanlılar", *DİA*, İstanbul 2007.
- Pondok, Tahfidh Yanbu'ul Qur'an Kudus, *Thoriqoh Baca Tulis Dan Menghafal al-Kur'ân Yanbu'a*, 1-7, 6. bs., Tidak Untuk Dijual, yy. 2009.

- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddin Mahmud b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistanî (606/ 1210), *Mefatihü'l-Gayb*, I-XXIII, Çev. Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, Sadık Doğru, Akçağ Yayınları, Ankara ts.
- Sâbûnî, Muhammed Ali, *Safvetü't-Tefâsîr*, I-III, Dâru'Fikr, Beyrût 1421/ 2001.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (849/ 1445), *el-İtkân fi Ulumi'l-Kur'ân*, I-II, Tah. Mustafa Dib el-Buga, Dâru İbn Kesîr, Beyrût, 1427/ 2006.
- Şükrü, Öztürk, "Diyânet İşleri Başkanlığı'nın Yaygın Din Eğitimi ve Hizmet İçi Eğitim Faaliyetleri", *Cumhuriyet'in 75. Yılında Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi İlmî Toplantısı (İzmir 4-6 Aralık 1998 Tebliğler)*, Yayına Hazırlayanlar, Fahri Unan, Yücel Hacıoğlu, Ankara 1999.
- Tabâtabâî, Seyyid Muhammed Hüseyin (1401/ 1981), *el-Mizan fi Tefsîri'l-Kur'ân*, I-XXII, Müessesetü'l-A'lemî, Beyrût 1417/ 1997.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/ 926), *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyil-Kur'ân*, I-XXX, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1420/ 1999.
- Tanman, M. Baha, "Darülkurra", *DİA*, İstanbul 1993.
- Temel, Nihat, *Kur'ân Kıraatında Vakf ve İbtida*, İFAV Yayınları, İstanbul 2001.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (279/ 892), *el-Camiu's-Sahih*, I-V, el-Mektebetü'l-İslamiyye, yy. ts.
- Watt, Montgomery W., *Kur'ân'a Giriş*, Çev. Süleyman Kalkan, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2000.
- Yıldırım, Selahattin, *Kur'ân Eğitimi Açısından Şehzade Selim'in Tire'deki Vakfiyesi*, Dürul-hadis Yayınları, İstanbul 2004.
- _____, *Vakıfnâme-i Şehzâde-i Cevânbaht Hazret-i Sultân Selim (III. Selim Vakfiyesi)*, Ekrem Matbaası, İstanbul 2004.
- Yıldız, İlhan, "Hz. Peygamber'in Mekke Dönemi Yaygın Eğitim Çalışmaları", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1998/ 2.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer el-Havarizmî (538/ 1143), *el-Keşşâf 'an Hakâiki Givâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvil fi Vucûhi't-Te'vîl*, I-IV, Tah. Muhammed Abdüsselâm, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 1424/ 2003.
- Zerkeşi, Ebû Abdillâh Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdillâh (794/ 1392), *el-Burhân fi Ulumi'l-Kur'ân*, Tah. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, Kâhire, 1376/ 1957.
- Zurkanî, Muhammed Abdul Azim (1368/ 1948), *Menâhilü'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, I-II, Dâru'l-Mağrife, Beyrut 1999.

